

Politieke ecologie: Expertocratie tegen Zelfbeperking

ANDRÉ GORZ

Naargelang ze wetenschappelijk of politiek is, zijn er in de ecologie twee onderscheiden, zij het onderling verbonden, benaderingen. Ik zal me eerst toespitsen op het verschil tussen hun doelstellingen, eerder dan op wat hen onderling verbindt. Het is vooral belangrijk te zorgen dat we de politieke benadering niet voorstellen als het 'absoluut onvermijdelijke' product van een 'wetenschappelijke analyse'; dit om geen nieuwe versie voort te brengen van het soort sciëntistisch en anti-politiek dogmatisme dat, in zijn 'diamat'¹ versie, voorgaf politieke praktijken en concepten tot het niveau van wetenschappelijk bewezen noodzakelijkheden te verheffen, maar ze zo ook hun specifiek politiek karakter ontnam.

Als wetenschap behandelt ecologie de interactie tussen beschaving en het aardse ecosysteem: de natuurlijke basis, de niet-(re)produceerbare context van menselijke activiteit. In tegenstelling tot industriële systemen beschikt het natuurlijke ecosysteem over een zelfregenererend en zelforganiserend vermogen. Dat geeft het de mogelijkheid om, dankzij zijn grote diversiteit en complexiteit, zichzelf te reguleren en te evolueren in de richting van steeds grotere complexiteit en diversiteit. Dit zelfregenererend en zelforganiserend vermogen wordt beschadigd door technieken die de natuur willen rationaliseren en domineren, haar voorspelbaar en berekenbaar maken. "Onze technologische stroomversnellingen" zo schrijft Edgar Morin, "halen niet alleen de biologische cycli ondersteboven, maar verstoren primaire chemische verbindingen. Hierop antwoorden we dan met het ontwikkelen van controletechnologieën die de effecten van deze kwalen behandelen maar tegelijk hun oorzaken verergeren."²

1 'dialectisch-materialistisch' (n.v.d.vert.)

2 Edgar Morin, *La Vie de la vie*, Paris 1980, pp. 94-5.

Experten tegen democratie

Vanuit dit uitgangspunt zijn er twee benaderingen mogelijk. De eerste, gebaseerd op wetenschappelijke studie van het ecosysteem, zoekt op een wetenschappelijke manier te bepalen welke technieken en welke pollutiedrempels ecologisch draaglijk zijn; met andere woorden: ze wil de voorwaarden en limieten vastleggen waarbinnen de ontwikkeling van de industriële technosfeer kan worden verdergezet, zonder de zelfregenererende vermogens van de ecosfeer aan te tasten. Deze benadering veronderstelt geen fundamentele breuk met het industrialisme en haar hegemonie van het instrumentele denken. Ze erkent dat het nodig is de plundering van natuurlijke grondstoffen te beperken en hiervoor rationeel management op lange termijn van lucht, water, bodem, bossen en oceanen in de plaats te stellen; ze impliceert beleidsplannen om afvalstromen te beperken en te recyclen, en de ontwikkeling van technieken die de natuurlijke omgeving niet vernietigen.

Beleid dat streeft naar 'het behoud van het natuurlijk leefmilieu' is daarom — in tegenstelling tot politieke ecologie — niet gericht op de pacificatie van de relaties met de natuur of op het bewerken van een 'verzoening' ermee; het is bedoeld om haar netjes te houden, om haar te onderhouden en te managen, met in het achterhoofd de noodzaak van ten allerminste haar fundamentele vermogens tot zelfregeneratie te bewaren. Uit deze *noodzaak* zullen maatregelen worden afgeleid die worden opgelegd door de belangen van de mensheid als geheel, de lijnen waarbinnen de staten hun economische beslissingnemers en individuele consumenten zullen moeten inperken.

Als staten de ecologische beperkingen erkennen, dan zal dit naar buiten komen in de vorm van verbodsbepalingen, administratieve reguleringen, taksen, subsidies en boetes. Deze erkenning moet zo wel uitmonden in verhoogde 'hetero-regulering' van de samenleving; het functioneren daarvan zal min of meer 'ecocompatibel' worden gemaakt, *onafhankelijk* van welke eigen wilsbeschikking ook vanwege de sociale actoren. 'Regulerende media' — zoals de administratieve autoriteiten en de prijzenstructuur — zullen worden ingezet om het gedrag van de consumenten en de beslissingen van de investeerders te kanaliseren in de richting van een doel, waarmee investeerders en consumenten het daarom nog niet eens moeten zijn; ze hoeven het zelfs niet te begrijpen. Het doel zal worden bereikt omdat de administratie er zal in slagen de motieven en belangen van individuen te doen functioneren in de richting van een resultaat dat hen vreemd blijft. Fiscale en monetaire 'hetero-regulering' (zo beweren haar aanhangers tenminste) heeft het voordeel dat ze leidt naar het doel van de ecocompatibiliteit, zonder enige noodzaak tot verandering in de mentaliteit, de waarden, motivaties of economische belangen van de sociale actoren. Wel integendeel: het is net door een beroep te doen op deze motivaties en belangen, en door ze terzelfder tijd te manipuleren, dat het einddoel zal worden bereikt. Dit streven zal daarom in het verlengde liggen van wat Habermas de 'kolonisatie van de leefwereld' genoemd heeft: managers van het systeem maken gebruik van bestaande individuele motivaties om resultaten te

produceren, die niet overeenstemmen met enige bedoeling van de kant van de individuen.

Daarom resulteert erkenning van de ecologische beperkingen, in de context van industrialisme en marktlogica, in de uitbreiding van techno-bureaucratische macht. Dit is een benadering die stamt uit een premoderne opvatting die typisch anti-politiek is. Ze vernietigt de autonomie van het politieke ten voordele van de expertocratie. Dat doet ze door de staat en haar experts op te dragen om de inhoud van het gemeenschappelijk belang te schatten en manieren uit te broeden om individuen hieraan te *onderwerpen*. Het universele wordt zo van het particuliere gescheiden; de hogere belangen van de mensheid worden gescheiden van de vrijheid van het individu en diens vermogen tot autonoom oordelen. Zoals Dick Howard heeft aangetoond³ wordt het politieke van bij de aanvang gedefinieerd door zijn tweepolige structuur: het moet, en kan ook niet anders dan een eindeloos herschreven publieke bemiddeling zijn tussen de rechten van het individu, die wortelen in diens autonomie, en de belangen van de ganse samenleving die deze rechten mogelijk maakt en conditioneert. Eender wat de spanning tussen deze polen tracht af te breken, is een ontkenning van zowel het politieke als van de moderniteit; en dat is overduidelijk en vanzelfsprekend waar voor expertocratieën: die ontzeggen individuen immers het vermogen om te oordelen en onderwerpen hen aan een 'verlichte' autoriteit; dat doen ze door te stellen dat zij een hoger belang vertegenwoordigen, een dat 'hun petje te boven gaat'.

Dit is het straatje waarin de dubbelzinnigheid van de ecologische imperatief terecht komt. Zodra deze door de machtsapparaten wordt opgenomen, wordt hij een voorwendsel en een middel om hun greep op het dagelijks leven en de sociale omgeving te verstevigen, wat hem in conflict brengt met de oorspronkelijke betrachtingen van de ecologische beweging zélf als een politieke en culturele beweging. Dat is de onderliggende reden voor de interne verscheurdheid tussen de technocratische vleugel en de radicaal-democratische vleugel van die beweging.

Oorsprong van de Beweging

De ecologische beweging zag het licht lang vóór de verslechtering van leefmilieu en levenskwaliteit de vraag van het overleven van de mens opwierp. Ze werd oorspronkelijk geboren uit spontaan protest tegen de vernietiging van de *cultuur van het alledaagse* door de economische en administratieve machtsapparaten. Met 'cultuur van het alledaagse' bedoel ik de hele klaarblijkelijke verzameling van intuïtieve kennis of lokale knowhow (in de betekenis die Ivan Illich aan deze term gaf), de gewoonten, normen en gedragswijzen, die individuen toelaten om de manier waarop zij de wereld rondom hen bewonen te interpreteren, te begrijpen, en om er verantwoordelijkheid voor op te nemen.

.....

3 Met name in het voorwoord tot de tweede editie van *From Marx to Kant*, London 1992; zie bij dezelfde auteur ook het uitstekende *The Marxian Legacy*, London 1988. Ik gaf zelf een vergelijkbare definitie van het politieke in *Adieux au prolétariat*, Paris 1981, laatste hoofdstuk en epiloog.

De 'natuur' waarvoor de beweging bescherming eiste, is niét de natuur van de naturalisten, noch die van de wetenschappelijke ecologie. Fundamenteel gezien is het de omgeving die 'natuurlijk' lijkt omdat de structuren en de werking ervan toegankelijk zijn voor intuïtief begrijpen; omdat ze overeenkomt met een behoefte tot opbloei van de zintuiglijke en motorische vaardigheden; omdat haar vertrouwde structuur het individuen mogelijk maakt er hun weg in terug te vinden, er een wisselwerking mee aan te gaan, er 'spontaan' mee te communiceren door begaafdheden te gebruiken die nooit formeel aangeleerd moesten worden.

De 'bescherming van de natuur' moet daarom in eerste instantie worden begrepen als de bescherming van een leefwereld die je in essentie kan definiëren als een wereld waarin het resultaat van activiteiten overeenstemt met de bedoelingen die ze opwekten. Of anders uitgedrukt: dat sociale individuen het resultaat zien, begrijpen en aanvaarden als het gevolg van hun daden.

Hoe ingewikkelder een samenleving is, hoe minder het functioneren ervan voor de intuïtie vatbaar wordt. De massa detailkennis die komt kijken bij de productie, administratie, handel, recht, is veel te zwaar voor de mogelijkheden van één enkel individu of groep. Elkeen behoudt slechts een partieel, gespecialiseerd kennisgeheel. Dat moet gecoördineerd en georganiseerd worden door vooraf ingestelde organisatorische procedures, door *apparaten*, om in een resultaat uit te monden dat alles overtreft waar individuen zelfs maar kunnen van dromen. Een complexe samenleving lijkt zo op een reusachtig mechanisme; het sociale geheel is een *systeem*. Om te werken eist het van individuen dat ze *functioneel gespecialiseerd* zijn, net als de organen van een lichaam of de onderdelen van een machine. Kennis die gespecialiseerd is om aan de systemische vereisten van de sociale totaliteit te voldoen, mag op zichzelf nóg zo ingewikkeld of gevorderd zijn, toch bevat hij niet langer voldoende culturele bronnen om individuen toe te laten er hun richting in de wereld uit af te leiden, om betekenis te geven aan wat ze doen, of om de zin te begrijpen van de onderneming waartoe hun inspanningen bijdragen. Het systeem dringt in de leefwereld binnen en marginaliseert de wereld die toegankelijk is voor intuïtief begrijpen, voor praktische en sensorische assimilatie. Het ontnemt individuen de kans om een wereld voor zich te hebben die ze kunnen delen met elkaar. Het was tegen de verschillende vormen die deze ontvreemding aannam, dat er geleidelijk weerstand begon te komen.

De eerste vormen waaronder datgene wat zou uitgroeien tot de ecologische beweging op het toneel verscheen⁴, eerst in Noord-Amerika en dan in Europa,

4 Uiteraard is dit niet de enige vorm van protest tegen de vernietiging van de vroegere wereld. Chauvinisme, racisme, xenofobie, antisemitisme zijn allemaal voorbeelden van het verwerpen van de onbegrijpelijke en bedreigende complexiteit van de veranderende wereld. Het verdwijnen van haar vertrouwde ordelijke schikking wordt verklaard in termen van een samenzwering van kwaadwillige krachten van vreemde komaf en de corruptie van de heersende klassen. Met andere woorden, een realiteit die niet langer toegankelijk is voor intuïtief begrijpen wordt toegeschreven aan oorzaken die wel intuïtief benaderbaar zijn.

waren acties, gericht tegen megatechnologieën in wiens voordeel private industrieën en/of openbare besturen burgers beroofden van hun leefmilieu. Dat leefmilieu werd vernield, getechnologiseerd, gebetonneerd en gekoloniseerd om de eisen in te willigen van de reusachtige industriële machine. Deze machine was bezig met de bewoners uit het beetje 'natuurlijke' wereld dat nog overbleef weg te drummen. Ze achtervolgde hen met alsmaar agressiever plagerijen en legde op een meer fundamenteel vlak beslag op het openbaar domein. Ze deed dit in naam van technische apparaten die symbool stonden voor een ware verkrachting, door kapitaal en staat, van het recht van individuen om voor zichzelf te beslissen hoe ze willen samenleven, hoe te produceren en consumeren.

Deze verkrachting was vooral flagrant in het geval van de nucleaire energie. Het reactorbouwprogramma was gebaseerd op politieke en economische beslissingen die waren ingekleed als technisch rationele, sociaal noodzakelijke keuzen. Als antwoord op de voorspelde steile groei van de vraag naar energie, bevoorrechtte het programma de allerkrachtigste concentraties van de zwaarste technologieën om aan die vooropgestelde behoeften te voldoen. Het deed groepen van technici ontstaan, die professionele geheimhouding moesten zweren en onderworpen werden aan een quasi-militaire discipline. Kortom, de evaluatie van behoeften en van de manier waarop die moesten bevredigd worden, werd het privé-domein van een kaste van experts, afgeschermd door een hogere kennis die voor de brede lagen van de bevolking onbereikbaar werd geacht. Dit programma plaatste de bevolking onder voorgedij ten voordele van de meest kapitalistische industrieën. Terzelfder tijd rechtvaardigde het een uitbreiding van de overheersing door het staatsapparaat.⁵

Eenzelfde soort van betutteling, zij het minder scherp afgelijnd, kan je terugvinden in alle gebieden waar de professionalisering — en de juridische formalisering en de specialisatie die ermee samengaan — volkse kennis ondergraaft en het vermogen van individuen om toezicht te houden over mekaar onderuithaalt. Dit zijn de 'ondermijnende beroepen' ('disabling professions') die Ivan Illich aanklaagt.⁶

Weerstand tegen deze vernietiging van het vermogen tot zelfsupervisie, of in andere termen gesteld: de existentiële autonomie van individuen en groepen of gemeenschappen, ligt aan de oorsprong van welbepaalde onderdelen van de ecologische beweging: zelf- en mutuele -hulpnetwerken onder de gehandicapten, bewegingen voor een alternatieve geneeskunde, het recht op abortus, het recht op 'waardig sterven'; bewegingen ter verdediging van talen, culturen, regio's, enz. Steeds is de onderliggende beweegreden de verdediging van de 'leefwereld' tegen het gezag van de experts, tegen kwantificering en monetaire

-
- 5 In *La prophétie antinucléaire*, Paris 1980, tonen Alain Touraine et al. dat met al de nadruk die ze legde op het gevaar dat atoomenergie vertegenwoordigt, de beweging toch niet gemotiveerd werd door angst maar door het verlangen om de mantel van alwetendheid waarin de experts zich hadden gehuld, aan te vallen, ondanks het gevaar dat het debat zou verzanden in steriel technisch gebekvecht ten nadele van de politieke kern van de zaak.
- 6 In *The Limits to Medicine*, London 1977, *The Right to Useful Unemployment*, London 1978, en *Shadow Work*, London 1981.

evaluatie, tegen het inruilen van de autonomie en het vermogen tot zelfbestemming van het individu voor mercantiele, afhankelijke cliëntrelaties.

Op het eerste gezicht leek de beweging zuiver 'cultureel'. Voor politieke partijen die voornamelijk bezig zijn met de macht om het *systeem te managen* in het belang van hun electoraal cliënteel, kon de ecologische beweging alleen antipolitiek overkomen: zij hield zich immers bezig met het leven te 'veranderen', het terug te nemen uit de greep van de managers van het systeem, door te trachten het terrein, dat vroegere individuele autonomie en sociaal samenleven verloren, te herbezetten.

In 1972 kregen deze schijnbaar culturele eisen objectieve ruggensteun met de publicatie van een rapport door een groep Britse wetenschappers, *Blueprint for Survival*, weldra gevolgd door het rapport van de Club van Rome, *The Limits to Growth*. De realisatie dat de groei van industriële economieën niet oneindig kon worden volgehouden, de erkenning van de vernietigende kracht van het kapitalistische ontwikkelings- en consumptiemodel, de zwakte van het verband tussen 'meer' en 'beter', dit alles had duidelijk gemaakt dat een radicale verandering in de technieken en doelstellingen van de productie, en op die manier van de ganse leefwijze, nodig was. De 'culturele' eisen van de ecologische bewegingen kregen zo objectieve rechtvaardiging in de vorm van de urgente (en wetenschappelijk aantoonbare) nood aan een breuk met het overheersende industrialisme en haar groeireligie. Zo kon ecologisme dan uiteindelijk toch een politieke beweging worden. Bescherming van de leefwereld was geen louter partiële, lokale betrachting zonder algemene geldigheid; ze was afgestemd op de belangen van de mensheid in het algemeen en van de levende wereld als één geheel.

Het omgekeerde daarentegen is niét waar: zoals we reeds zagen neemt de erkenning van de ecologische belangen der mensheid niet *noodzakelijk* de vanuit het standpunt van het individu wenselijke — vorm aan van een verdediging, of beter, van een herovering van de leefwereld. Integendeel, ze kan heel goed een technocratische vorm krijgen, en leiden tot een verstrakking van de inperkingen en manipulaties die door het administratieve subsysteem worden gepleegd. Het is onmogelijk om politiek te baseren op een noodzaak of een wetenschap, zonder in dezelfde adem haar specifieke autonomie te ontkennen, en een 'noodzakelijke' of 'wetenschappelijke' dictatuur in te stellen; die zal niet minder totalitair zijn als ze zich beroept op de noden van het ecosysteem dan wanneer ze (zoals 'diamat' deed) refereert naar de 'wetten van het dialectisch materialisme'.

De vraag waarmee de politieke ecologie dus wordt geconfronteerd is: hoe definiëren we de praktische modaliteiten die het voor de autonome individuen mogelijk moeten maken rekening te houden met de noden van het ecosysteem, bij het nastreven van hun eigen doeleinden, binnen hun eigen gekende wereld. De opgave bestaat erin om noodzakelijkheid met terugwerkende kracht aan normativiteit te koppelen, of, als men dat liever wil: objectieve noodzakelijkheden

om te zetten in normatief gedrag, dat tegemoetkomt aan behoeften die men heeft ervaren, en die de vorm beïnvloeden waarin die objectieve noodzakelijkheden worden waargenomen. Dit is niets anders dan het vraagstuk van de democratie.

Het metabolisme managen

Volgens Marx leek dit probleem oplosbaar zodra het industrialisme de objectieve voorwaarden en het subjectieve vermogen voor veralgemeend zelfmanagement had voortgebracht. Het eindproduct zou een (communistiche) samenleving zijn, waarin "de gesocialiseerde mens, de met elkaar verbonden producenten, het menselijke metabolisme met de natuur op een rationele manier leiden, het onder collectieve controle brengen, in plaats van erdoor te worden gedomineerd als door een blinde macht; dit brengen ze tot stand met zo min mogelijk energieverbruik en onder voorwaarden die het best overeenstemmen met hun menselijke aard en waardigheid. Maar dit blijft steeds het rijk van de noodzaak. Het ware rijk van de vrijheid, de ontwikkeling van menselijke vermogens als een doel op zich, begint hier voorbij, al kan het alleen tot bloei komen met dit rijk van de noodzaak als zijn basis."⁷

Noodzaak wordt, met andere woorden, getorst op de schouders van de georganiseerde producenten, overeenkomstig de normatieve dubbele vereiste van minimale arbeid en maximale bevrediging aan de ene kant, en het rationele voor iedereen begrijpbare — management van 'het metabolisme met de natuur' aan de andere. De rationaliteit waarnaar hier wordt verwezen zou de zorg voor het ecosysteem impliceren, gecombineerd met de ontwikkeling van productiemiddelen die de geassocieerde producenten zelf in de hand kunnen houden; die zouden daarmee zichzelf managen in plaats van gedomineerd te worden door het gigantisme en de complexiteit van de industrie.

In de context van zelfmanagement zou vrijheid berusten op het feit dat de 'geassocieerde producenten' kunnen *arbitreren* tussen de kwantiteit en de kwaliteit van arbeid, vereist per producteenheid, voor verschillende productiemogelijkheden en -methoden; maar ook tussen *de schaal waarop ze behoeften en verlangens willen bevredigen en de hoeveelheid inspanning die ze daarvoor overhebben*. Deze arbitrage, gebaseerd op gekende, algemene normen, kan bijvoorbeeld leiden tot het aannemen van meer ontspannen en bevredigende manieren van werken (meer 'bevorderlijk voor de menselijke natuur') ten koste van verminderde productiviteit; ze zou ook kunnen leiden tot *het opleggen van grenzen aan de behoeften en verlangens om de vereiste hoeveelheid inspanning te verminderen*. De norm volgens welke, in de praktijk, het inspanningsniveau wordt geregeld om de gewenste bevredigingsgraad te bereiken en, vice versa, het bevredigingsniveau dat wordt nagestreefd, in lijn gebracht tegenover het inspanningsniveau dat mensen bereid zijn te leveren, is de toereikendheidsnorm (of sufficiëntienorm).

.....
7 Karl Marx, *Capital*, Volume 3, Harmondsworth 1978, p. 959.

Nu is het instellen van een toereikendheidsnorm, omdat deze uiteraard zelfbeperking van behoeften en van gegeven inspanningen inhoudt, onverzoenbaar (incompatibel) met de drang naar maximum opbrengst, die de essentie zelf is van economische rationaliteit en rationalisering. Feitelijk is het zo dat economische rationaliteit in prekapitalistische gemeenschappen zich nooit kon uiten op een manier die met haar essentie overeenstemde. In die samenlevingen lag ze steeds vervat in, en werd ze in toom gehouden (*ingebed* zoals Karl Polanyi het uitdrukt) door overeenkomsten tussen producenten en tussen handelaars om vrije concurrentie in vrije markten te verhinderen. Ze kon nooit worden opgelegd aan de producenten, zolang die zelf de eigenaar waren van hun productiemiddelen, en bijgevolg vrij om voor zichzelf de intensiteit en duur van hun arbeid te bepalen. De terugval van subsistentieproductie en de expansie van marktgerichte productie veranderden hier niets aan: genootschappen of gilden stelden uniforme prijzen in voor verschillende kwaliteiten, zoals die door hen werden gedefinieerd. Die legden ze op aan de handelaars. Zo verboden ze elke vorm van competitie. Verhoudingen tussen producenten en handelaars waren onveranderlijk contractueel en de handelaars hadden zelf baat bij het feit dat ze tegen vrijemarktcompetitie werden beschut. De norm van *toereikendheid* — toereikende betaling voor de ambachtsman, toereikende winst voor de handelaar — was zo diep geworteld in de traditionele levenswijze, dat het onmogelijk was intenser of langduriger arbeid van de werkers te verkrijgen door hen hogere verdiensten te beloven. Voor de werker, zo schrijft Max Weber, “was de kans om meer te verdienen minder aantrekkelijk dan die om minder te werken. Hij vroeg niet: ‘hoeveel kan ik op één dag verdienen als ik zoveel werk verzet als mogelijk is?’ maar: ‘hoeveel moet ik werken om het loon te verdienen, 2½ marken, dat ik voorheen verdiende en waarmee ik in mijn traditionele behoeften kan voorzien?’”⁸

In Deel 1 van *Het Kapitaal* citeert Marx een massa literatuur om de extreme moeilijkheden aan te tonen die de bazen van de werkplaatsen en de eerste gemechaniseerde bedrijven ondervonden om hun arbeiders regelmatig te doen komen werken, fulltime, dag na dag en week na week. Het volstond niet om de arbeiders het bezit van de productiemiddelen af te nemen, zoals de fabrikanten reeds hadden gedaan; eens het ambacht was vernietigd, moest ook het bedrag dat de arbeiders per stuk werd uitbetaald worden verlaagd; zo waren ze wel verplicht om harder te werken om nog aan voldoende bestaansmiddelen te komen. Om dit te bereiken was het noodzakelijk hen de *controle* over de productiemiddelen af te nemen en hen een organisatie en verdeling van de arbeid op te leggen waaronder de aard, hoeveelheid en intensiteit van de te leveren arbeid aan de arbeiders kon worden gedicteerd, gepresenteerd als dwingende elementen die in het ruwe materiaal zelf waren gegoten.

Mechanisering was dé ideale methode om tot resultaat te komen. Voor productiemiddelen die werden aangedreven en gemanipuleerd door de arbeiders zelf, zette zij machines in de plaats, “in beweging gebracht door een automaat, een bewegende kracht die zichzelf beweegt... Op geen enkele manier ziet de

⁸ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London 1971, p. 60.

machine eruit als de werktuigen van de individuele arbeider... De activiteit van de arbeider, gereduceerd tot niet méér dan een abstractie van activiteit, wordt bepaald en langs alle kanten geregeld door de beweging van de machine... De wetenschap die de levenloze ledematen van de machinerie, door hun constructie, dwingt tot doelgerichte actie, als een automaat, bestaat niet in het bewustzijn van de arbeider maar werkt op hem in, via de machine, als een vreemde kracht, als de kracht van de machine zelf. De toe-eigening van levende werkkraft door geobjectiveerde arbeid... die berust in het concept van kapitaal, wordt, in op machines berustende productie, geponeerd als de aard van het productieproces zelve."

De individuele arbeider is "niet méér dan een levend accessoire van dit machinepark" geworden; de "waardescheppende kracht van het individuele arbeidsvermogen is een minieme, in het niets verdwijnende grootheid; de productie in massale hoeveelheden, die het machinepark dicteert, vernietigt *elke band van het product met de directe behoefte* van de producenten en vandaar met directe gebruikswaarde".⁹

De beste manier om dit uit te drukken, is te stellen dat het arbeidsinstrument op die manier *ontoe-eigenbaar* is gemaakt voor de arbeider, en dat deze scheiding tussen arbeider en product en tussen de arbeider en zijn arbeid zelf, die voortaan buiten de arbeider bestaat als een dwang zonder woorden, is ingebouwd in de materiële organisatie van gekwantificeerde, gepredetermineerde, rigoureuus geprogrammeerde taken die dwingend uitvoering vragen.¹⁰

Het is slechts op basis van deze drievoudige vervreemding dat productie kan worden bevrijd van de willekeur van de directe producenten, kan onafhankelijk worden van de relatie tussen hun behoeften en verlangens, de hoeveelheid inspanning die ze bereid zijn te leveren om die te vervullen, en de intensiteit, duur en kwaliteit van die inspanning.

Die drievoudige vervreemding heeft ook geleid tot het verschijnen van alsmaar engere functionele specialisaties, de accumulatie en combinatie in één enkel productieproces van een massa technische en wetenschappelijke vaardigheden. Die stammen uit heterogene disciplines en zijn niet tot onderlinge communicatie noch zelfcoördinatie in staat, zodat hun productieve organisatie een leidende staf en een welhaast militaire piramidale structuur vereist.

Het is enkel op die basis dat industrialisering, de accumulatie van kapitaal, mogelijk is geweest. Alleen door de directe producenten te scheiden van de

9 Karl Marx, *Grundrisse*, trs. M. Nicolaus, Harmondsworth 1973, pp.692-5.

10 Ik heb elders aangetoond dat machinerie, en de wetenschap die erin gematerialiseerd is, ook ontoe-eigenbaar zijn door de 'collectieve productieve werker' (*Gesamtarbeiter*), een term die een veelheid van afzonderlijke, verspreide, functioneel gespecialiseerde collectieven bestrijkt, wat een heimelijke verstandhouding tussen de collectieven die zou kunnen leiden tot een controle over het eindproduct, welhaast onmogelijk maakt. Een dergelijke controle zou een organisatie en management vereisen die (zoals in de *Kombinats* van de voormalige DDR) de hierboven vermelde afscheiding en onteigening zou herhalen.

productiemiddelen en het resultaat van hun productie, is het mogelijk geweest hen surplussen te doen produceren die hun behoeften overstegen, en deze 'economische surplussen' te gebruiken om de productiemiddelen te verveelvoudigen en hun kracht te verhogen. Veronderstel even dat de industriële productiemiddelen oorspronkelijk door de geassocieerde producenten zélf waren ontwikkeld: dan zouden ondernemingen bevattelijk gebleven zijn voor hun begripsvermogen en controle, en hadden zijzelf *zowel* hun behoeften *als* de aard en intensiteit van hun arbeid kunnen blijven beperken. Als gevolg daarvan zou industrialisatie niet tot concentraties hebben geleid die zo omvangrijk en complex waren dat ze buiten het bereik van 'het onderscheidingsvermogen' van de producenten geraakten. 'Economische ontwikkeling' zou niet voorbij een bepaalde drempel zijn geraakt. Concurrentie zou binnen bepaalde perken gebleven zijn, en de toereikendheidsnorm had het 'metabolisme met de natuur' kunnen blijven sturen.

Door de macht van de directe producenten over en in de productie te elimineren, was het kapitaal uiteindelijk in staat om de productie los te maken van de behoeften die mensen echt voelden, en kon het behoeften beginnen scheppen, samen met de middelen om ze te vervullen, volgens het maximale-winst-criterium. Op die manier is productie op de allereerste plaats een *middel* geworden dat kapitaal kan doen groeien; bovenal dient productie de behoeften van het kapitaal, en het is enkel omdat kapitaal nu eenmaal consumenten nodig heeft voor zijn producten, dat de productie ook menselijke behoeften dient. Die behoeften zijn echter niet langer 'natuurlijke', spontaan ervaren behoeften of verlangens; het zijn behoeften en verlangens die *geproduceerd* werden om de winstbehoefte van het kapitaal te bevredigen. Kapitaal maakt gebruik van de behoeften die het dient om zo zijn eigen groei te bevorderen, iets wat op zijn beurt weer de groei van behoeften oproept. Het consumptiemodel van het ontwikkelde kapitalisme is zo het product van de eigen vereiste van het kapitaal om de grootst mogelijke goederenomzet te scheppen. Om die reden vereist het streven naar maximale efficiëntie in de exploitatie van het kapitaal, maximale inefficiëntie in de behoeftenbevrediging: maximale verspilling.

Deze verzelfstandiging van de productie was heel wat moeilijker geweest, mochten de arbeiders in staat geweest zijn om hun werkuren aan te passen aan het inkomen dat zij naar hun aanvoelen nodig hadden. Met het stijgen van de productiviteit zou een groeiende fractie van de beroepsactieve bevolking verkozen hebben, of kunnen kiezen hebben om minder te werken en zich te houden aan door henzelf opgelegde grenzen aan de groei van hun eigen consumptie. Deze tendens stak inderdaad opnieuw de kop op toen het anarcho-syndicalisme op zijn hoogtepunt was. Onder andere onder de vorm van werken met tussenpozen of van de drie- of vierdaagse werkweek die werd toegepast in de Parijse metaalindustrie door de 'sublimes simples' en 'vrais sublimes' die Poulot vermeldt.¹¹

11 Zie Denis Poulot, *Le sublime, ou le travailleur comme il est en 1870 et ce qu'il peut être*, Paris 1980. Zie ook Christian Topalovs uitstekende studie: *Invention du chômage et politiques sociales au début du siècle*, in: *Les Temps Modernes* 496/497, November-December 1987.

Om deze heropduikende zelfbeperking overeenkomstig de toereikendheidsnorm tegen te gaan, werden in Engeland in 1910 nieuwe, strikte regels ingevoerd die de werkgelegenheidsvoorwaarden moesten sturen. Onder die regels werden jobs voorbehouden voor mannen en vrouwen die bereid waren voltijds te werken. Door voltijds werken als voorwaarde te stellen om werk te krijgen, verzekerde het kapitaal niet alleen de eigen dominantie over de arbeid en de daarmee samenhangende voorspelbare opbrengst en productiekosten; het breidde zijn dominantie over de manier van leven van zijn arbeiders nog uit. Het liet geen enkele ruimte in hun leven voor ook maar iets anders dan functionele loonarbeid in dienst van het kapitaal aan de ene kant, en consumptie in dienst van het kapitaal aan de andere. Het sociale individu moest worden gedefinieerd als een werker-consument, een 'cliënt' van het kapitaal, afhankelijk van zowel het ontvangen loon als de gekochte goederen. Hij mocht niets produceren dat hij consumeerde, niets consumeren dat hij produceerde en mocht vooral geen openbaar sociaal bestaan hebben buiten dat wat door het kapitaal werd gedeeld: niet-gewerkte tijd moest worden voorbehouden voor *privaat* bestaan, voor amusement, rust, vakanties. Vermindering van het aantal werkuren is steeds de eis geweest die door de bazen het hardnekkigst werd bestreden. Ze verkozen nog liever méér betaalde vakantie te geven. Want vakanties zijn een perfect voorbeeld van een geprogrammeerde *onderbreking* van het actieve leven, een periode van zuivere consumptie, die niet in het alledaagse bestaan geïntegreerd is, die op geen enkele manier het gewone leven met nieuwe dimensies verrijkt om het een bredere zelfstandigheid te geven of een inhoud die losstaat van de rol als arbeider.

Zelfbeperking als een Sociaal Project

In complexe industriële samenlevingen is het onmogelijk tot een ecocompatibele herstructurering van productie en consumptie te komen, door de arbeiders doodgewoon het recht te geven om vrijwillig hun inspanning te beperken (met andere woorden: de mogelijkheid om hun werktijd te kiezen, het recht op 'chosen time'). Er is feitelijk geen *evidente correlatie* tussen het productievolume en de gewerkte uren. Zodra de mechanisering die correlatie heeft vernietigd door mogelijk te maken dat meer en meer goederen met alsmaar minder arbeid geproduceerd worden, "houdt arbeid op de maatstaf van de productie te zijn en gewerkte tijd de maatstaf van arbeid" (Marx). Daarenboven komt de vermindering in het noodzakelijke arbeidsvolume over het algemeen niet ten goede aan het actieve arbeidspotentieel, en schenkt evenmin emancipatie of de hoop op een grotere autonomie aan de arbeiders noch aan de werklozen. Ten slotte bestaat er geen algemeen aanvaarde toereikendheidsnorm die zou kunnen dienen als referentie voor zelfbeperking. Niettemin blijft zelfbeperking de 'enige niet-autoritaire, democratische weg naar een ecocompatibele industriële beschaving.

Dit project is niet helemaal onuitvoerbaar. In de grond betekent het dat het kapitalisme alles vernietigd heeft in de traditie, in de levenswijze, in de beschaving van elke dag, dat als een mogelijk ankerpunt voor een gemeenschappelijke

toereikendheidsnorm zou kunnen dienen; het heeft meteen ook het vooruitzicht dat de keuze voor minder werken en minder consumeren tot een beter, vrijer leven zou kunnen leiden, vakkundig de grond ingeboord. Maar toch is het niet onmogelijk om wat kapotgemaakt werd te herstellen. Maar die restauratie kan niet gebaseerd worden op bestaande tradities en correlaties: ze zal institutioneel moeten worden opgelegd; het is een kwestie van beleid, meer bepaald van ecopolitiek en van het eco-sociaal project.

Eco-sociale politiek werd door de Duitse¹² en andere Europese Groenen in de loop van de jaren '80 in het lang en in het breed bediscussieerd en begint nu ook in de Franse¹³ politieke ecologie aan bod te komen; zij wil in haar essentie *de correlatie tussen minder arbeiden en minder consumeren enerzijds, en meer autonomie en meer bestaanszekerheid anderzijds, voor iedereen herstellen via de politiek*. Met andere woorden: dit houdt in dat individuen institutionele garanties krijgen dat een algemene vermindering in werkuren iedereen de voordelen zal opleveren die mensen eertijds voor zichzelf zochten: een vrijer, meer ontspannen en rijker leven. Zelfbeperking wordt op die manier verschoven van het individuele-keuze-niveau naar dat van een sociaal project. De toereikendheidsnorm moet politiek gedefinieerd worden, want zijn traditionele verankering is hij kwijtgeraakt.

Ik ga hier niet gedetailleerd in op zaken die ik elders breedvoerig heb besproken; het enige waaraan ik hier graag wil herinneren is dat eco-sociale politiek voornamelijk bestaat uit het garanderen van een toereikend inkomen, onafhankelijk van de arbeidsduur (die alleen nog kan afnemen), en misschien zelfs onafhankelijk van arbeid zelf; hierbij wordt sociaal noodzakelijke arbeid derwijze herverdeeld dat iedereen kan werken (en zowel beter als minder werken); er worden gebieden van autonomie gecreëerd waarin de vrijgekomen arbeidstijd door individuen besteed kan worden aan zelfgekozen activiteiten, waaronder het zelf produceren van goederen en diensten die hun afhankelijkheid van de markt en van professioneel of administratief toezicht verminderen; dit moet hen toelaten opnieuw een weefsel van gekende solidariteitsbanden en sociaal samenzijn op te bouwen; dat zou wederzijdse hulpnetwerken inhouden, uitwisseling van diensten, informele coöperatieven, enzovoort. Het vrijmaken van tijd, het bevrijden van individuen uit heteronome, functioneel gespecialiseerde arbeid zou moeten worden opgevat als een allesomvattende politiek; die zal ook vergen dat er op een fundamenteel nieuwe manier over architectuur, stads-plattelandsrelaties en dies meer wordt nagedacht, om zo de verschillende levenssferen en -activiteiten uit de hokjes te halen waarin ze nu zitten en zelfgeorganiseerde uitwisseling aan te moedigen.¹⁴

12 Ik citeer hier slechts vier werken; maar die bevatten uitgebreide bibliografieën: Michael Opielka (ed), *Die Ökosoziale Frage*, Frankfurt 1985; Joseph Huber, *Die Regenbogen Gesellschaft, Ökologie und Sozialpolitik*, Frankfurt 1985; Michael Opielka, Georg Vobruba (eds), *Das garantierte Grundeinkommen*, Frankfurt 1986; Michael Opielka, Ilona Ostner (eds), *Umbau des Sozialstaats*, Essen 1987.

13 Zie vooral: *Les Verts et l'économie* (Gentilly 1992; Green party document), het tijdschrift *Transversales Science Culture*, en werken van Guy Aznar.

14 Zie voor dit onderwerp Nordal Akerman, *Can Sweden be Shrunk?* Development Dialogue 2, Uppsala 1979.

Politieke ecologie gebruikt op die manier ecologisch *noodzakelijke* veranderingen aan de productie- en consumptiewijzen als een hefboom voor normatief *wenselijke* veranderingen in de levensstijl en in sociale verhoudingen. Bescherming van de *levende omgeving* in de ecologische zin, en het herstellen van een *leef-wereld*, conditioneren en steunen mekaar. Ze vereisen beiden dat leven en het levende milieu worden onttrokken aan de overheersing door de economie, en allebei vereisen ze ook de groei van activiteitsferen waarop economische rationaliteit niet toepasbaar is. Deze vereiste is waarlijk zo oud als de beschaving zelf. Sinds de anonieme volgeling van Ricardo, wiens pamflet uit 1821 Marx met zoveel plezier citeerde aan Keynes en Leontieff, hebben alle toonaangevende theoretici van de moderne economie, de *beschikbare tijd* voor activiteiten die 'als doel op zichzelf gelden', (*die sich als Selbstzweck gilt*, in de termen van Marx uit zijn *Grundrisse*), beschouwd als 'de ware maatstaf van rijkdom'. In feite zegt men hiermee dat economische activiteit enkel en alleen betekenis heeft, als ze iets buiten zichzelf dient. Want economie is een duidelijk voorbeeld van 'cognitief-instrumentaal redeneren': een wetenschap om de doeltreffendheid van middelen te berekenen, en er de meest effectieve uit te selecteren om een gegeven doel te bereiken. Ze kan niet worden toegepast op doeleinden die niet kunnen onderscheiden worden van de gebruikte middelen, en ze kan niet op eigen houtje bepalen welke doeleinden nagestreefd zouden moeten worden. Als ze geen einddoel krijgt aangeboden, dan kiest ze die doelen waarvoor ze de meest afdoende middelen in huis heeft: ze zal de expansie van de sfeer waarin haar eigen rationaliteit van toepassing is, als doelwit kiezen en zal de neiging hebben om alle andere sferen aan die sfeer ondergeschikt te maken, het leven en de natuurlijke funderingen van het leven inclusief.

Die overheersing van de economische rationaliteit over alle andere vormen van rationaliteit is de essentie van het kapitalisme. Als het aan zichzelf werd overgelaten, zou het uiteindelijk alle leven smoren en op die manier zelf uitsterven. Als het kapitalisme al een zin moet hebben, dan kan die zin enkel liggen in het scheppen van de voorwaarden voor zijn eigen onderdrukking. De onderdrukking van het kapitalisme moet niet begrepen worden als de onderdrukking van economisch rationeel bedrijfsmanagement — dat is dus management met als doel een maximale opbrengst per eenheid van vast en in omloop zijnd kapitaal — maar zou moeten opgevat worden als: het relativeren van het maximale opbrengstcriterium, in verhouding tot criteria van een andere orde, en dit zó breed genomen, dat ook het management en de creatie van ondernemingen eronder vallen. Als deze andere criteria gaan overheersen in openbare besluitvorming en individueel gedrag, als economische rationaliteit een ondergeschikte rol krijgt toegewezen ten dienste van niet-economische doelstellingen, dan zal de samenleving het kapitalisme te boven zijn gekomen en een andere beschaving gesticht hebben.

De klassieke klassenanalyse kan geen antwoord bieden op de vraag welke sociale krachten deze metamorfosen zouden kunnen bewerkstelligen. Er is geen centraal front waarop een beslissende overwinning kan afgedwongen worden door klassen met elkaar te confronteren. Om het nog anders te stellen: het front is

overal, omdat de macht van het kapitaal op een eerder diffuse manier in elk gebied van het leven wordt uitgeoefend. Maar men zal ook moeten erkennen dat de 'mentaliteitswijziging', de 'transformatie van waarden' (*Werteswandel* zoals de Duitsers het noemen), door alle klassen en niveau's van de samenleving heen snijdt, de werkende klasse en het regerend segment van de leidende klasse inbegrepen. 'Groene' vakbonden en vakbondsmilitanten bestáán reeds (vooral in Nederland en Brittannië), alhoewel de industriële ideologie van groei en compenserende consumptie nog steeds overheerst bij de traditionele arbeidersklasse. Zelfs al is dat zo, toch zeggen de meeste loontrekkenden dat ze liever wat meer vrije tijd zouden hebben dan hogere lonen, en een zeer grote meerderheid, zelfs bij de topmanagers, beweert dat vrijetijdsactiviteiten naar haar idee belangrijker zijn dan hun professionele arbeid.

Voor een zeer grote meerderheid houdt arbeid — op welk niveau van complexiteit ook — kundigheden in die ál te gespecialiseerd zijn, en culturele bronnen die al te zeer verarmd zijn om nog gewoon zin aan hun leven te kunnen geven. En om te eindigen: er bestaat bij de leidende of managersklasse een modernistisch element dat ecologische ombouw van de industrie en het ontwikkelingsmodel goed gezind is, niet alleen om de concurrentie een stap voor te zijn bij het bezetten van de hoogste gronden in de toekomst, maar toch ook omdat men zich daar realiseert dat het industrialiserings- en consumptiemodel van het Noorden niet kan worden in stand gehouden, zelfs niet in het Noorden, laat staan dat het naar het Zuiden exporteerbaar zou zijn; en dat, als de ecologische ombouw uitblijft, de ontwrichtingen van natuurlijke cycli, van beschavingen en gemeenschappen, de mensheid terug in barbaarendom zullen doen vervallen. Enkele beperkte rampen, die het naderen van grootscheepse catastrofes aankondigen, kunnen misschien voldoende zijn om de socio-culturele verandering die nu plaatsvindt te verhaasten en de samenleving(en) in de richting van een politieke ecologie te doen overhellen.

(vertaling: Jan Matthieu)

André Gorz, geboren in Oostenrijk in 1924, trok naar Parijs in 1948 waar hij terecht kwam in de kringen van Jean-Paul Sartre. Hij werd uitgever van *Les temps modernes*, en schreef enkele voor de politieke ecologie belangrijke werken. Zijn eerste boeken werden vertaald in het Nederlands zoals *Ecologie en vrijheid* (Van Gennep, 1978) en *Afscheid van het proletariaat* (Van Gennep, 1982). Latere werken zijn *Metamorphoses du travail* (Galilée, 1988) en *Capitalisme, Socialisme, Ecologie* (Galilée, 1991). Deze werden vertaald in het Engels. Gorz wordt beschouwd als één van de grote inspiratiebronnen van de politieke groene beweging. Het hier vertaalde artikel verscheen oorspronkelijk in de *New Left Review* 202, november/december 1993, p. 55-67.